

TÜRKİYE’DE SINIF-ALTI: NÖBETLEŞE YOKSULLUKTAN MÜEBBET YOKSULLUĞA

Bediz YILMAZ*

“Şiddet toplumu olduk. Herhalde son birkaç yıldır. Daha önce sevgi ve şefkat toplumuyduk anlaşılan. O sokaklarda hunharca gaspçılık yapan, haplanıp da gözü karartınca en korunaklı evlere dalıveren gençler-çocuklar aileleriyle birlikte köylerinden, topraklarından sürülürken, köy meydanlarında gözleri önünde analarına dipçik babalarına tekme vurulurken, şiddeti hicaz gibi bir makam adı sanıyorduk herhalde.”

Yıldırım Türker (2005)

Giriş

İçinde “sınıf” kelimesi geçmesine rağmen “sınıf-altı” kavramının toplumsal yapıyı sınıfsal bir bakış açısıyla algıladığını iddia etmek, en azından kavramın doğup büyüdüğü A.B.D. çerçevesindeki yaygın kullanımı gözönünde bulundurulduğunda, pek mümkün değildir. Nitekim, iki bölümden oluşan bu terimin bir seviye bildiren ikinci bölümü her zaman için daha fazla ilgi toplamıştır. Bir kavram için oldukça çalkantılı sayılabilecek geçmişi boyunca kültürelci ve yapısalcı yaklaşımlar arasında gidip gelen, ancak hiçbirine tam anlamıyla ait olmayan bu medyatik kavramın, sosyolojik bir araç olarak ne derece faydalı olduğu tartışma konusudur. Biz bu yazıda, sabıkalı mirasından arındırıldığı ve özgün anlamı yüklendiği takdirde, bu kavramın, günümüz Türkiye’sinde son dönemlerde ortaya çıkan yeni yoksulluk modeli içerisindeki kimi olguları anlamak için başvurulabilecek bir kavram olduğunu iddia edeceğiz. Bunun için sınıf-altı kavramının ortaya çıkışı ve kullanımlarıyla ilgili kuramsal bir girişin ardından, kavramın yapısal olarak tanımlandığı takdirde toplumsal dışlanma yaklaşımı ile ortaklıklar taşıdığını iddia edeceğiz. Yazının son bölümünde ise bu savımızı somut bir örnek etrafında tartışarak, İstanbul Tarlabası mahallesinde yerleşik Kürt göçmenlerin sınıf-altı olarak nitelendirilmelerini mümkün kıldığını düşündüğümüz özelliklerini sıralayacağız.

Sınıf-altı: Bir kavramın evrimi

Yoksulluğu açıklamakta kullanılan kavramları, *kültürel* öğeleri ağır basanlar ve *yapısal* öğeleri öne çıkaranlar olarak kabaca iki gruba ayırmak mümkündür. Bunlardan ilkinе göre yoksulluk, bireylerin kişiliklerine veya belli bir toplumsal grubun özelliklerine bağlı bir olgudur; disiplinsizlik, tembellik, kurallara uymayı becerememe, sorumluluk altına girememe, yoksulluktan çıkmak için yeterince çaba ve girişimde bulunmama gibi. Bir başka deyişle, kültürelci açıklamalara göre yoksullar, içinde bulundukları durumun başlıca öznesi konumundadırlar. İkinci kutba ise yapısalcı olarak nitelendirilebilecek yaklaşımı koyabiliriz; buna göre yoksulluğun nedeni yoksulların dışında, devletin yeniden dağıtım mekanizmasında, toplumun sosyo-ekonomik yapısında ve sosyal tabakalaşmada gizlidir. Buna göre, yoksullar, ülkede hakim olan gelir dağılımı, istihdam yapısı, ayrımcılık ve sosyal adaletsizliğin kurbanı konumundadırlar.

Bu iki kutup arasında gidip gelmesiyle dikkat çeken sınıf-altı (*underclass*) kavramı, ilk defa 1963’te İsveç’li iktisatçı Gunnar Myrdal (1963) tarafından, Amerika Birleşik Devletleri’ndeki ekonomik büyümeye rağmen varlığını ısrarla koruyan ve bir yanda yapısal işsizlikten, diğer yanda da ayrımcılıktan mustarip bir kesimi tanımlamak için kullanılmıştır. Nobel ödüllü bir iktisatçı olan Myrdal, güçlü Amerikan ekonomisindeki derin çelişkiye işaret ederek, “çalışmayan, çalıştırılabilir olmayan veya az çalışan bir sınıfın” doğmakta olduğunu, bu sınıfın “giderek daha büyük bir umutsuzluğa kapılarak ulustan koptuğunu ve ulusun yaşamını, amaçlarını ve başarılarını paylaşmadığını” vurgulamıştı (Myrdal, 1963: 10).

* Mersin Üniversitesi, Kamu Yönetimi Bölümü (bedizyilmaz@yahoo.com)

Böylelikle, özellikle 1980'lerden sonraki neoliberal dönüşümlere paralel olarak hızlı bir yükselişe geçen ve sanayileşmiş toplumlar içerisinde daha fazla tartışılır hale gelen bu olgunun çok erken bir dönemdeki ilk tezahürlerine dikkat çeken ilk isimlerden biri o olmuştur.

Şüphesiz Myrdal, sınıf-altı terimini sınıf yapısının en altında yer alan, ekonomik sistemin sömürülmeye dahi değer görülmeyen kurbanlarını¹ nitelemek için kullanmıştı, ancak onun yaptığı yapısalcı vurguya rağmen kavramın yıllar içindeki evrimi tam aksi yöne doğru oldu. Özellikle 1970'lerden itibaren sınıf-altı kavramı sınıfsal anlamından sıyrılarak ırksal bir anlam kazanmaya başladı. Gans'a göre, Oscar Lewis'in ortaya attığı ve yine epeyce tartışma yaratan "yoksulluk kültürü" yaklaşımının da bunda ciddi bir rol oynadığı söylenebilir (1993: 327). Lewis, Meksikalı (1959, 1961) ve Porto Riko'lu (1966) aileler üzerine yaptığı antropolojik çalışmalarda, yoksul kesimlerde, hem birey hem de aile bazında birtakım ortak davranışsal özelliklerin oluştuğunu ve bunların kuşaktan kuşağa aktarıldığını iddia eder. Lewis, "yoksulluk kültürü"nün yetmişe yakın özelliğine değinir, bunlardan başlıcaları şunlardır: evlilik dışı birlikte yaşama ve çocuk sahibi olma, çok genç yaşta annelik, çok çocukluluk ve bunun bir sonucu olarak çocuk yetiştirmede özensizlik, iş ahlakının olmaması, hayata dair umutsuzluk ve bununla bağlantılı olarak, yoksulluktan çıkmaya yönelik gayret eksikliği, azimsizlik, disiplinsizlik, tembellik, başta cinsel olmak üzere her tür zevke düşkünlük, alkol bağımlılığı... Yoksulluk kültürü kavramı da aslında başlangıçta yoksulluğun bireyler üzerindeki yıkıcı etkisine vurgu yapan, sistemin çarpıklığına dair bir analizdi. Bu ortamda sosyalleşen çocukların bu özellikleri içselleştirdiğini ve giderek yoksulluktan çıkmanın mümkün olmadığı bir kısır döngüye girildiğini vurguluyordu. Fakat yoksulluk kültürü öylesine geniş kapsamlı bir kavramdı ki, bu kısır döngüdeki esas sorumluluğun toplumsal sınıflar arasındaki eşitsizlik mi, yoksa yoksulluktan kurtulmak için hiç bir girişimde bulunmayan, "çalışmak istemeyen" yoksulların kendileri mi olduğu muğlak kalıyordu. Sonuçta, yoksulların sistemin kurbanları değil de kendi durumlarının başlıca sorumluları olduğunu iddia eden davranışsal ve kültürel anlam baskın çıktı ve yoksulluk kültürü, yoksulların doğuştan tembel, azimsiz, disiplinsiz ve dahi ahlaksız olduklarını ifade eden bir anlama büründü.

Yoksulluk kültürü kavramının etkisiyle, 1970'lerden itibaren sınıf-altı kavramında da kaymalar oluştu. Gans, bu kaymayı ilk başlatanın, muhafazakâr bir dergide yayınladığı yazısında "tehlikeli bir siyah sınıf-altının gelişi"nden bahseden Moore isimli bir kriminolog olduğunu ifade eder (1993: 327). Ancak, sınıf-altı kavramının yoksul siyahların kriminal, sapkın ve gayriahlaki davranışlarıyla özdeşleştirilmesi, *Time* dergisinin 1977'de yaptığı "Amerikan sınıf-altı" başlıklı kapak dosyası ve *New Yorker* dergisi yazarı Ken Auletta'nın 1981'deki yazıları oldu (Auletta, 1982). Dikkatleri hemen çekeceği gibi, medya dünyasının kavramı sahiplenmesiyle iki boyutlu bir anlam kayması yaşandı. Birincisi, temel etmen olarak yapısal işsizliğin yerine yoksul kimselerin bireysel davranışları gösterilmekte, ikincisi, siyahların ırksal olarak bu tür davranışlara meyilli olduğu ifade edilmektedir. Şurası kesin ki, sınıf-altı kavramı, bu ırksal ve davranışsal vurguyu üzerinden atmayı hiç bir zaman başaramadı. Bunda, medyanın zihin yapılarını biçimlendirmede sosyal bilim ürünlerine kıyasla daha başarılı olması kadar, bu yaklaşımın Amerikan toplumundaki yerleşik bazı yargılara daha yakın olmasının da etkili olduğu şüphe götürmez. Akla derhal iki unsur geliyor: ilk olarak, Amerikan zihin yapısının Protestan ahlakıyla biçimlenmiş olması sonucunda kapitalizm, bireysel girişimcilik ve rekabetin ön planda duran değerler olması; ikinci olarak da, Afrikalı Amerikalıların yüzyıllar boyu maruz kaldıkları ırkçılık ve ayrımcılık (Kowarick, 2005).²

¹ Nitekim, kavramın Fransızca karşılığı olan "*sous-prolétariat*" (proletarya-altı) sözcüğü de bu anlamı vurgular.

² Sınıf-altını tanımlarken bireysel özelliklere vurgu yapılması, 19. yüzyılda hakim olan yoksulluk yaklaşımını hatra getirmektedir. Ahlaki değer yargılarıyla yüklü bu yaklaşımda, "hak eden" ve "hak etmeyen" olarak iki tip yoksul tanımlanır. Sakatlar, kocalarını kaybetmiş ve çocuklarına tek başlarına bakmaya çalışan kadınlar, yaşlılar, kimsesiz çocuklar hak eden yoksulları oluştururken, çalışabilecek durumda oldukları halde sorumsuz, tembel ve ahlaksız oldukları için çalışmayan, bunun yerine hırsızlık yapanlar (ve giderek her türlü suça bulaşanlar) hak etmeyenleri oluşturur. İlk gruptakiler toplumda acıma hissi uyandırır ve onlara yapılan her türlü yardım meşruttur,

Sınıf-altı konusunda son dönemin en önemli çalışmalarına imza atmış olan Harvard Üniversitesi profesörü William Julius Wilson, 70'lerden beri bir çözümleme aracı olmaktan çıkıp bir suçlama ve damgalama aracına dönüşmüş olan kavrama yeniden özgün yapısal içeriğini kazandırmak için gayret sarfedenlerden başlıcası. Çocukluğu Harlem gettosunda sefalet içinde geçen Wilson, yoksulluk ve işsizlik alanında yaptığı araştırmalarla Başkan Clinton'ın da danıştığı isimlerden biri olmuştur. Gerek sosyal bilim alanında, gerekse de kamuoyunda büyük bir etki yaratmış olan *Gerçek Dezavantajlılar (The Truly Disadvantaged)* isimli kitabında Wilson (1987), sınıf-altını ırksal ve davranışsal öğelere indirgeyen karikatüral betimlemeyi reddederek, onun çok karmaşık faktörlerin bir sonucu olduğunu ileri sürer. Sınıf-altına ikili bir tanım getiren Wilson, bir yandan siyah Amerikan gettosunun onu diğer kentsel mekânlardan ayıran en bariz özelliklerini (yüksek suçluluk, evlilik dışı doğum, tek ebeveynli aileler, sosyal yardımlara bağımlılık) sıralarken, diğer yandan da bu özellikleri doğuran ve besleyen yapısal unsurları vurgular. Toplumsal, demografik, mekânsal ve ekonomik olarak dört başlıkta incelenen bu unsurlar sırasıyla, ırka dayalı ayrımcılık, kırsal kesimden göç sonucu siyah nüfusun hızla artması, kentsel yoksulluğun belli bölgelerde yoğunlaşmasına neden olan ayrışma mekanizmaları, ekonominin yeniden yapılanması neticesinde üretim yapan işyerlerinin siyahların yoğun olarak yaşadığı kentiçi bölgelerden hızla uzaklaşmasının yanı sıra, kalifiye olmayan işgücüne duyulan gereksinimin azalması nedeniyle eğitim seviyesi Amerikan ortalamasından düşük olan siyah nüfus içerisinde işsizliğin artışıdır (Wilson, 1987: 31-60). Bütün bu unsurları tanımına katsa da, Wilson'ın sınıf-altı konusundaki esas katkısı ileri derecede yoksulluk ile mekânsal ayrışma arasında bir bağlantı olduğunu göstermesidir. Daha açık bir ifadeyle Wilson'ın temel vurgusu, kalifiye olmayan yoksul siyahların kentiçi bölgelere sıkışıp kalması ve istihdam yaratan işyerlerinin yanı sıra işçi sınıfı ve orta sınıfa mensup siyahların da bu bölgeleri terk ederek şehrin çeperlerine yerleşmesi sonucunda mekânsal ayrışmanın hızlanması ve yoksul siyah gettoların oluşması üzerinedir. Süreç, siyah sınıf-altının toplumsal ve mekânsal olarak izole edilmesi ve içine kapanmasını getirmektedir.

Her ne kadar Wilson sınıf-altını yapısal faktörlerle açıklamaya çalışmışsa da, kavramı "kurbanı suçlayan" kötü geçmişinden arındırmayı başardığı söylenemez. Pek çok sosyal bilimci bu kavramın sosyolojik anlamda hiç bir katkısı olmadığını ileri sürerler. Örneğin Gans, sınıf-altının yapıçözümünü yaptığı makalesinde kavramın plancılar ve kamu politikasını belirleyenler açısından taşıdığı on değişik tehlikeye işaret eder (1990: 272-276). Bunların bazıları kavrama daima yöneltmiş olan eleştirileri ifade etmek açısından önemli olabilir: Gans'ın (1990: 273) belirttiği ilk tehlike, teknik bir terim olma kisvesi altında bir değer yargısı taşıması ve Amerikalıların bazı yoksulların -ilgi ve yardımı- hak etmediğine dair önyargısını pekiştirmesi iken, ikincisi, bu kelimenin, siyah karşıtı hisleri ustalıkla gizlemesi ve ırkçı söylemleri kabul edilebilir hale getirmesidir. Bu ikisi aslında kavramın Amerikan kamuoyunda büyük oranda damgalayıcı bir içerikle kullanılmasının bir sonucudur. Sosyolojik analiz açısından ise tehlike daha farklı; kavramın anlam yelpazesi o denli geniş ki, birbiriyle hiç ilgisi olmayan ve çok farklı sosyal politika önlemlerinin muhatabı olması gereken pek çok toplumsal grubu tek bir kategoride toplayarak kafa karıştırıyor ve hedeflerin doğru saptanmasını engelliyor.³ Dahası, bu terim insanların kafasında birtakım stereotiplerin oluşmasına neden oluyor ve sınıf-altı kelimesi bir yafta gibi bazı grupların ve bazı mahallelerin alnına yapıştırılıyor (a.g.e.).⁴

ancak ikinci gruptakiler toplumda tiksinti ve korku yaratır, ahlaksız değerlerini toplumun temiz (ahlaklı) kesimlerine de bulaştırabilecek habis bir ur gibidirler, ayıklanmaları veya ıslah edilmeleri gerekir.

³ Gerçekten de, mahalledeki fabrikanın kapanması nedeniyle otuz yıllık işini kaybetmiş kalifiye bir işçi, erken yaşta sahip olduğu çocuğunu fuhuştan kazandığı parayla büyütmeğe çalışan genç bir yalnız anne, hırsızlık yapan bir uyuşturucu bağımlısı, dil bilmeyen göçmen bir ailenin okulda bir türlü başarılı olamadığı için okuldan ayrılan çocuğu ve bir evsiz gibi çok farklı kişilerin tek bir şemsiye kavram altında toplanması oldukça sorunludur.

⁴ Sınıf-altı kavramının damgalayıcılığının ardında Lombroso kriminoloji ekolünün etkilerinin bulunduğu ileri sürülebilir. 19. yüzyılın ortalarında İtalya'da doğan Cesare Lombroso, suç olgusunun biyolojik olarak

Gans'ın vurguladığı risklerin önemini yadsımak mümkün değil, bu nedenle kavram son derece dikkatli bir şekilde kullanılmalıdır. Benzer bir tartışma kentsel yoksulluk mekânlarını betimleyen kavramlar konusunda da yaşanmıştır. Brezilya'da *favela*, Türkiye'de *gecekondu*, Fransızca konuşulan ülkelerde *bidonville*, Meksika'da *barrio*, Hindistan'da *slum*... Kimi farklı özellikler taşısalar dahi tüm bu terimler temelde tek bir olguyu ifade etmektedir: planlama ve altyapı gibi kentsel hizmetlerden yoksun, çoğunlukla bizzat sakinleri tarafından ve yine çoğunlukla kendilerine ait olmayan arazilerde inşa edilmiş konutlardan oluşan mahalleler. Hemen hepsi tek bir toplumsal olgu sonucunda oluşmuştur: köyden kente göç ve planlı, formel kentsel konut arzının artan talebi karşılayamaması. Her ülkenin kendine özgü koşul ve konut/mahalle tipleri olmakla birlikte, sınırsız sayıda kavram kullanılmasının sosyal bilimlerin içi iletişim açısından fazla faydası olmadığını ve bu nedenle, ülkesel özgünlükleri vurgulamak koşuluyla ortak kavramların farklı yerlere uygulanabileceğini düşünüyoruz. Sınıf-altı kavramının da, birbirinin tıpatıp aynısı olmayan ama aynı doğrultuda bir toplumsal dönüşümün belirtileri olan olguları tespit etmek açısından zihin açıcı bir işlevi olabilir. Türkiye için kullanılacağı zaman, siyahlara yönelik bir ırkçılığın sözkonusu olmadığı, buna mukabil etnik temelli bir ayrışmadan bahsedilebileceği, ayrıca gettovari mutlak bir mekânsal bölümlenme yerine daha geçirgen ve -daha önemlisi- daha heterojen kentsel ayrışmaların olduğu vurgulanmalıdır. Dolayısıyla, Türkiye'de bir sınıf-altının ortaya çıktığından bahsettiğimizde, ABD'deki anlamda siyah getto sınıf-altının birebir aynısının oluştuğunu değil, toplumsal yapıda alarm zillerini çalmayı gerektiren bazı dönüşümler yaşandığını ima ediyoruz.

Bunu söyledikten sonra, kavrama son bir yapısal vurgu getiren ve bizim de benimsediğimiz sınıf-altı tanımına yer vererek bu bölümü noktalayalım. Wacquant ve Wilson (1993: 42), “eğer sınıf-altı kavramı kullanılacaksa yapısal anlamda olmalıdır ve ezilen ırksal ve ekonomik grubun sosyal olarak en çok dışlanmış ve ekonomik olarak en çok marjinalleşmiş bireylerinin emsalsiz yoğunlaşmasıyla kendini gösteren yeni bir sosyo-mekânsal ırksal ve sınıfsal hakimiyet yapısına işaret etmelidir” diyerek şöyle devam ederler, “[bu kavram] mitsel ve herşeye kadir bir yoksulluk kültürü tarafından serbestçe biçimlendirilmiş yeni bir insan cinsini niteleyen bir etiket gibi kullanılmamalıdır”.

Şunu özellikle vurgulamak isteriz ki, sınıf-altına bu tür bir yaklaşım, toplumsal dışlanma yaklaşımı ile benzerlik taşımaktadır. Esasen, Fassin'in (1996a: 38) belirttiği gibi, sınıf-altı, dışlanma ve marjinallik kavramları farklı ülke bağlamlarında yoksulluğa yönelik farklı bakış açılarını dışa vurur: ABD'de sınıf-altı “altta veya üstte” olmayı, Fransa'da dışlanma toplumun “içinde veya dışında” olmayı, Latin Amerika'da ise marjinallik “merkezde veya kenarda” olmayı betimler. Her birinin dile getirdiği toplumsal gerçeklik farklıdır şüphesiz, ancak bu, kavramları başka bağlamlarda dikkatli bir şekilde tanımlamak suretiyle kullanmamızı engellemez. Toplumsal dışlanma da Fransa başta olmak üzere pek çok Avrupa ülkesinde, yoksullukla ilgili en fazla başvurulan kavram olduğu kadar, en fazla eleştiriye de toplayan kavramdır aynı zamanda. Bu nedenledir ki kavramın işe yarayabileceğini düşünenler onun genelgeçer tanımıyla yetinmezler. Bizim bu makalede sınıf-altının yapısal anlamına yakın durduğunu düşündüğümüz toplumsal dışlanma tanımında, ekonomik, sosyal ve politik haklardan yararlanma anlamında vatandaşlık ön plandadır. T.H. Marshall'ın vatandaşlığı sivil, siyasal ve sosyal haklar olarak kavramsallaştırdığı çerçeveye kültürel hakları da ekleyen

belirlendiğini, yani suçlu kişilerin genetik olarak taşıdıkları bazı “doğuştan gelen krimineller güdüler” olduğunu iddia eder. Suçlu kişilerin -ya da suça eğilimli olanların- dış görünüşlerine bakılarak tespit edilebileceğini ileri süren Lombroso, birtakım fiziksel özellikler belirtir: geniş bir çene, ileri doğru fırlamış alın, çıkık elmacık kemikleri, kartal burun, uzun kollar... Kafataslarının ölçülmesi, yüz özelliklerinin sınıflandırılması gibi pozitivist bir yöntemle dayandığı ölçüde bilimsellik iddiası da taşıyan bu ekol yalnızca kriminoloji alanında değil, suçla ilgili psikiyatri ve psikoloji alanlarında da yüzyıllar süren bir etkiye sahip olmuştur. Dahası, suçluluğun belli bir ırksal altyapısı olduğu, suçun ortaya çıkışında toplumsal etmenlerin değil kişilik özelliklerinin etkili olduğu düşünceleri de Batı toplumlarında geniş bir kabul görmüştür. (Beni Lombroso'nun fikirlerinin etkileri üzerine düşünmeye sevk eden Hamit Bozarslan'a teşekkürlerimi sunarım.)

Castles ve Davidson'un (2000) önerdiği resmi/gerçek vatandaşlık ikiliği yaklaşımını benimsiyoruz. Buna göre bir ülkenin kimliğini taşımak olarak tanımlanabilecek olan resmi (formel) vatandaşlık ile bütün haklardan tam anlamıyla yararlanmak anlamındaki gerçek vatandaşlık arasında birebir örtüşme olmadığı durumlarda bir dışlanmadan bahsedilebilir. Yoksulluğun da, ona verilen isim ne olursa olsun, ancak *gerçek vatandaşlıktan mahrumiyet* olarak kavramsallaştırıldığında çözümüne yönelik somut adımların atılabileceğini düşünüyoruz.⁵

Türkiye'nin dönüşen yoksulluk modeli ve sınıf-altının doğuşu

Öncelikle, gelişmiş ülkeler ile “gelişmekte olan” ülkelerdeki kentsel yoksulluğun oldukça farklı olduğunun altını çizmek gerekir. Birinde “marjinal” bir olgu olarak nitelenen yoksulluk, diğerinde, toplumun önemli bir kesiminin içinde bulunduğu son derece normal bir durumdur. Fassin'e (1996b: 263) göre, hangi açıdan bakılırsa bakılsın -formel iş piyasasından ve sosyal güvenlik yapılarından dışlanmış olup olmadıkları veya kentsel coğrafyada merkezden uzakta konumlanmaları,- Üçüncü Dünya ülkelerinde yoksulların sayıları, maaşı olan ve sosyal güvenlik şemsiyesinin altında yer alan kentlilerin kat be kat üzerindedir. Dolayısıyla, yoksulluğun ve dışlanmanın görece bir niteliği olduğunu vurgulamak önemlidir. Öyle ki, “kimin ‘yoksul’ ve ‘dışlanmış’ olarak adlandırıldığı, her bir toplumun tarihinin belli bir anında geçerli olan özgün refah ve toplumsal hayata katılma kurallarına göre belirlenir” (Paugam, 1996: 389). Türkiye'nin, hâlâ varlığını sürdüren fakat kısmen dönüşüme de uğrayan *eski yoksulluk* modelinde de, yoksulların azımsanmayacak bir sayıda olduklarını, etiketlenerek toplumun dışına itilmediklerini, enformel ekonomide nispeten kolaylıkla yer edinerek maddi ve manevi anlamda toplumsal statülerini yükseltme imkânına sahip olduklarını, bu anlamda enformel faaliyetlerin, bireylerin marjinalleşmesini önleyen “acil çıkış kapıları” veya “emniyet sübapları” görevini gördüklerini iddia etmek mümkündür.

Bu yaklaşımın kavramsal çerçevesi, Fransız sosyolog Paugam'ın üçlü yoksulluk tipolojisinde bulunabilir. Paugam, *bütüncül*, *marjinal* ve *diskalifiye edici* yoksulluk olarak adlandırdığı ve her biri farklı bir toplumsal bağ biçimine işaret eden üç yoksulluk ideal-tipi tanımlar. Bunlardan ilki konumuzla doğrudan bağlantılı olduğu için sona saklayarak diğer ikisiyle başlayalım. *Marjinal* yoksulluk tipinde yoksullar toplumun çok küçük bir kesimini oluşturur ve toplumsal algıda, “çağdaş uygarlığa uyum sağlayamayan, gelişmenin ritmine ayak uyduramamış ve sanayideki ilerlemelerin emrettiği kuralları benimseyememiş olanları” ifade eder ve bu uyumsuzluk onları toplumun dışına iter (Paugam, 1996: 389). *Diskalifiye edici* yoksullukta ise yoksul konumuna “düşme” sözkonusudur: üretici alanın dışına itilen ve sosyal yardımlara bağımlı hale gelen kişiler giderek toplumsal hayatın da dışına düşerler (*a.g.e.*) İlk yoksulluk tipi olan *bütüncül* yoksulluğa dönecek olursak, bu, yoksulluğun toplumsal hayata “içkin” olduğu bir duruma işaret eder: Burada, diğer ikisinin aksine, toplumdan dışlanan küçük bir kesimden ziyade çok yaygın bir yoksul kitle bulunur ve sorun belli bir toplumsal grubu ilgilendiren bir mesele olarak değil de bir ekonomik, sosyal ve kültürel gelişme meselesi olarak algılanır. Enformel sektörde faaliyet göstererek hayatlarını idame ettirmeleri -hatta sermaye birikimi yapmaları- mümkündür ve olumsuz bir damgalamaya maruz değildirlere (Paugam, 1996: 393).

Bu tipoloji bize, başta belirttiğimiz gibi, sanayileşmiş ülkelerle sanayileşmemiş ülkeler arasında ayırım yapma imkânı verir. Paugam'ın bütüncül yoksulluk kavramı, Türkiye'deki *geleneksel* durumu tanımlamak için uygun bir sosyolojik araç olarak gözükmektedir. Nitekim

⁵ Nitekim, yoksulluk ve vatandaşlık çok yakından ilintili olduğunu vurgulayan Enzo Mingione (1996: 12) de, “yoksulluğun yaygınlaşması, giderek artan sayıda bireyi etkin vatandaşlıktan dışlayarak toplumsal bütünlük için ciddi bir tehdit haline gelir” demektedir.

bize göre bu kavram, Oğuz Işık ve Melih Pınarcıoğlu'nun⁶ (2001) Sultanbeyli üzerine kaleme aldıkları ufuk açıcı kitapta geliştirdikleri *nöbetleşe yoksulluk* modeline oldukça yakın bir yerde durmaktadır. Kısaca hatırlamak gerekirse, nöbetleşe yoksulluk, “yoksulluğun kente daha sonra gelen kuşaklara aktarıldığı döngüsel bir sistem”, “yoksul enformel kesimlerin dönüştürme kapasitesine sahip cemaat oluşturabilme kabiliyetleri sayesinde sistemin gediklerini bularak geliştirdikleri bir yoksulluk stratejisidir” (Işık ve Pınarcıoğlu, 2001: 77). Görüldüğü gibi, enformelliğin yaygın olması, ülkedeki yoksulların sistemle bütünleşmesinin temel aracı olmaktadır ve bu da ancak yoksulluğun marjinal değil bütüncül olduğu bir toplumda mümkündür.

Yazımızın önkabulü, işte bu geleneksel yoksulluk modelinin son dönemde dönüştüğü ve “yeni yoksulluk” olarak adlandırılan yeni bir modelin ortaya çıkmakta olduğudur. Bu konudaki öncü çalışmalardan biri niteliğindeki araştırmalarında Buğra ve Keyder (2003: 23), “yeni yoksulluk olgusunun toplumsal bütünleşme ihtimalini büyük çapta ortadan kaldıran koşulların ürünü olduğunu” söyleyerek, “bu konumda olan insanlar[ın] köylülükten, yahut küçük üreticilikten veya enformellikten, kent ekonomilerinin daha bütünsel bir parçası olmaya geçiş sürecini tamamlayamayacaklar”ını belirtirler. “Eski” yoksulluk modelinde toplumsal bütünleşmeyi sağlayan ve bütüncül yoksulluk olarak da adlandırılabilceğini öne sürdüğümüz olgunun başat unsurları şunlardır: istihdam ve konut piyasalarında enformelliğin yaygınlığı ve bunun çoğu durumda damgalayıcı bir unsur olmadığı gibi dikey toplumsal hareketliliğe de imkân vermesi; akrabalık ve hemşehrlik bağlarına dayalı refah rejimi sayesinde bireylerin mutlak yoksulluğa düşmemeleri. Şunu özellikle vurgulamak gerekir ki, bu “yeni” yoksulluk durumu, herşeyden önce ekonominin küreselleşmesi ve iktisadi düşüncede neoliberalizmin egemen hale gelmesiyle bağlantılıdır. Işık ve Pınarcıoğlu'nun da belirttiği gibi, sanayi sonrası dönemde artık sistemin işleyişinde yoksullara gereksinim kalmamıştır: “sanayi toplumundan bilgi toplumuna geçiş ve dolayısıyla emek arzı ihtiyacının giderek azalması, küreselleşme nedeniyle dünya çapında işleyebilen bir piyasanın oluşumu, sistemsel gereksinimin azalmasının en önemli nedenleri olarak görülmektedir” (2001: 70-71).⁷

“Bütüncül yoksulluk” kavramından hareketle düşünerek, yaşanan dönüşümü ifade etmek için eski modeli “*içermeci* bütüncül yoksulluk”, yeni modeli de “*dışlayıcı* bütüncül yoksulluk” olarak adlandırmayı öneriyoruz. Bu kavramsallaştırma şunu görmemize olanak vermektedir: aslen Türkiye'deki genel yoksulluk modeli değişmemiştir ve yoksulluk toplumun genelindeki yaygınlığını sürdürmektedir;⁸ bununla birlikte, sosyal tabakalaşmanın en alt tabakasındaki bir kısım yoksulun hayat koşulları kötülemekte ve sosyal dışlanma şeklinde adlandırılacak bir konuma itilmektedir. Daha açık bir anlatımla, eskiden geçerli olan ve büyük oranda enformellikten beslenen toplumsal içirme (bütünleşme) unsurları en alttakiler için artık aynı işlevi görmemektedir.

Toplumun genelini etkilemiş olan bu yeni yoksulluk modeli bağlamında, başka bazı olumsuz faktörlerin ağırlığını da taşıyan bir kesimin, Türkiye'nin sınıf-altı adayı olarak belirlediğini ileri sürmenin mümkün olduğunu düşünüyoruz. Söz konusu kesim, çoğunlukla 90'ların ikinci yarısında olmak üzere son yirmi yıllık dönem içerisinde Doğu ve Güneydoğu Anadolu'daki yerleşim yerlerinden Batı'daki metropollere göç etmiş olan Kürtlerdir. Bu göçün en önemli özelliği, 1950'lerden bu yana her dönem boyunca, azalan ya da artan ivmelerle de olsa, Türkiye'nin birincil göç tipi olan gönüllü göçten farklı bir nitelik arz etmesi, yani

⁶ Bu başucu kitabının her iki yazarına da, hangi yola sapacağını şaşırmış bir doktora öğrencisine göstermiş oldukları yakınlıktan ötürü, biraz geç de olsa, teşekkürlerimi sunmak isterim.

⁷ Yoksulların “yedek işgücü ordusu” olarak kapitalizm içinde ekonomik bir işlev görmeleri gibi bir durumdan artık sözedilemez; öyle ki artık yoksullar toptan ortadan kalksalar da sistem işlemeye devam eder. Bkz. Bauman (1998).

⁸ Türkiye'deki yoksullukla ilgili genel bir tartışma için bkz. Önder ve Şenses (2006); DPT tarafından yapılan il bazında sosyo-ekonomik gelişmişlik araştırması ve yoksulluk verileri için bkz. Dinçer, Özaslan ve Kavasoglu (2003).

gönülsüz göç olmasıdır. Bu göç çoğu zaman *zorunlu göç* olarak isimlendirilmektedir; oysa kanaatimizce, zorunlu göç olarak nitelendirilebilecek olan, büyük bir göç hareketi içinde ancak küçük bir kısımdır. 1990’lar boyunca köy boşaltma uygulamaları sırasında köylerini terk etmeye zorlanan kişiler⁹ için *zorunlu göç* uygun bir tabir iken, başta ekonomik zorluklar olmak üzere, çatışma ortamıyla bağlantılı olarak çeşitli sebeplerle köylerinden ayrılan kişiler¹⁰ için *gönülsüz göç* tabirinin daha uygun ve uluslararası literatürde bu olguya verilen ÜYEK (Ülke içinde Yerinden Edilmiş Kişiler-*Internally Displaced Persons*) ismine daha yakın olduğunu düşünüyoruz.¹¹ Gönülsüz göç, zorunlu göçü de kapsadığı gibi, PKK baskısı, OHAL uygulamaları, korucuların olumsuz davranışları, yayla yasağı, yiyecek ambargosu, ölüm tehlikesi, ekonomik faaliyetlerin durması, eğitim ve sağlık imkânlarının daralması gibi çok farklı nedenlere bağlı olarak gerçekleşen göç hareketlerini tek bir kategoride ele almaya olanak verir. Bizim çalışmamız göçün nedenlerinden ziyade sonuçlarıyla, öncesinden ziyade sonrasıyla ilgilendiği için, bu kavramsallaştırmanın uygun olduğunu düşünüyoruz. Gönülsüz göç son derece özgün koşullar yaratmıştır: maddi ve manevi anlamda hiç bir hazırlık olmaksızın kente göç ve yerleşme, köyle tüm ilişkinin kopması (köyden yaşamsal desteğin gelmemesi), çocuk ve yaşlıları da içeren kitlesel göç (bağımlı nüfusun artışı), geçmiş tüm bilgi ve nirengilerin geçersizleşmesi, şehir hayatıyla tedrici bütünleşmeye vakit bırakmayan ani göç ve politik olarak etiketlenme (Kürt eşittir terörist).

Türkiye’de sınıf-altı olarak nitelendirilebilecek bir toplumsal kategorinin doğmakta olduğunu ileri sürerken, yeni yoksulluk bağlamsal arkaplanı oluşturmaktadır. Bir başka deyişle, sınıf-altı, yeni yoksulluk olgusunun bir alt-kümesi gibi düşünülebilir; fakat sınıf-altının doğması için çok sayıda olumsuz koşulun üst üste binmesi gerekmektedir. Sivil, siyasal, sosyal ve kültürel hakları kapsayan bir mahrumiyet ve mağduriyet matrisi yapacak olursak eğer, gönülsüz göç mağduru Kürtlerin pek çok açıdan gerçek vatandaşlık haklarından yararlanamadıklarını gözlemlemek mümkün olur. Bu yazıda, adıgeçen nüfusun çok küçük bir bölümünü oluşturan, gönülsüz göç sonrası İstanbul’un Beyoğlu ilçesindeki Tarlabası bölgesine yerleşmiş olan Kürtleri ele alacak ve sınıf-altının oluşumu savımızı bu grup örneğinde temellendireceğiz.

Sınıf-altının izini sürerken: “Nöbetleşe” yoksulluktan “müebbet” yoksulluğa

Tarlabası’nda ikamet eden gönülsüz göçmen Kürtlerin -en azından bir bölümünün- sınıf-altı olarak nitelendirilebileceğine dair gözlemlerimizi dışlanmanın beş boyutu (ekonomik, sosyal, politik, mekânsal ve söylemsel) etrafında tartışacağız.¹² Çözümlememizin ilk üç boyutunu büyük ölçüde Bhalla ve Lapeyre’in (1999) tanımlarına dayandıracağız. Diğer iki

⁹ İçişleri Bakanlığı, 945 köy ve 2021 mezrada yaşayan 358.335 kişinin bu şekilde yerinden edildiğini belirtmektedir (aktaran Kurban, Çelik ve Yüksek, 2006: 13). Hacettepe Üniversitesi’nin gerçekleştirdiği bu konudaki en yeni ve en kapsamlı araştırma olan TGYONA (Türkiye Göç ve Yerinden Olmuş Nüfus Araştırması) ise bu rakamın 800.000 ile 1 milyon arasında değiştiğine işaret etmektedir (aktaran Sarıoğlu, 2006). Ayrıca bkz. Kurban ve diğerleri (2006).

¹⁰ Yapısı gereği bu tür bir göç için kesin bir rakam vermek oldukça zordur, nitekim STK’lar ve uluslararası gözlemciler tarafından yapılan tahminler de büyük farklılık göstererek 1 ilâ 3 milyon arası bir rakam ortaya koyarlar (Global IDP Project / NRC, 2002: 165; TOHAV, tarihsiz).

¹¹ 1998’de Birleşmiş Milletler tarafından hazırlanan *Kişilerin Kendi Ülkeleri İçinde Yerinden Edilmelerine İlişkin Yol Gösterici İlkeler*’ce (UNOCHA, 1998) ÜYEK, “Zorla ya da mecbur kalarak evlerinden veya sürekli yaşamakta oldukları yerlerde, genel olarak şiddet içeren durumlardan, insan hakları ihlallerinden veya doğal ya da insan kaynaklı felaketlerden korunmak için uluslararası kabul görmüş devlet sınırlarını geçmeksizin kaçan veya bu yerleri terk eden kişi veya bu tip kişilerden oluşan gruplar” olarak tanımlanır (aktaran TESEV, 2005). Bir diğer deyişle onlar, “ülke içinde mülteciler”dir.

¹² Bostan, Bülbül, Çukur, Kalyoncu Kulluk, Kamer Hatun ve Şehit Muhtar mahallelerinden oluşan bölge olarak tanımladığımız Tarlabası’na ilişkin gözlemler, Mart 2006’da Fransız Şehircilik Enstitüsü’ne (Paris VIII Üniversitesi) sunulmuş doktora tezi için yapılan saha araştırmasına dayanmaktadır. Sınıf-altı kavramını tartışmayı amaçlayan bu yazının kapsamını genişletmemek için bulgularımızı ve çıkarımlarımızı oldukça kısaltılmış bir şekilde sunacağız. Daha kapsamlı bir tartışma için bkz. Yılmaz (2006).

boyut ise, kanaatimizce, incelenen bölgedeki yoksulluğun sınıf-altı yönüne doğru evrilmesine neden olan unsurlardır.

Ekonomik boyutta ele alınması gereken temel mesele gelir yoksulluğudur ve işsizlik oranı bunun önemli bir göstergesidir. % 20’lik bir oran ile Tarlabası’nın oluşturan altı mahallede işsizlik Beyoğlu (% 14) ve İstanbul’a (% 11) kıyasla daha fazladır¹³. Erkekler için Kürtlerin ağırlıklı olarak ikamet ettiği Çukur ve Şehit Muhtar mahalleleri belirgin bir farklılık göstermezken (sırasıyla % 23,5 ve % 20), kadın işsizliğinde fark oldukça büyüktür (Beyoğlu % 22, Tarlabası % 29, Şehit Muhtar % 36, Çukur % 39,5). İşsizlik önemli bir olgu olsa bile, enformel sektör nedeniyle hemen herkesin iş sahibi olmasının mümkün olduğu bir “bütüncül yoksulluk” ortamında gelir yoksulluğu konusunda tam bir ipucu vermekten acizdir. Bu durumda sınıf-altı tartışması açısından önemli olan, enformel sektördeki işlerin nasıl bir nitelik arz ettiğidir. Formel iş olanaklarına erişimin son derece sınırlı olduğu Tarlabası’ndaki istihdam yapısının en çarpıcı özelliği, yalnızca kayıt dışı sektördeki tehlikeli, düzensiz ve geçici işlerde düşük ücretli ve sosyal güvenlikli mahrum olarak çalışma olanağı bulunduğudur. İşveren konumundakiler kendilerine ait ticari işletmelerde (bakkal/market, kahvehane, restoran, tamirci gibi) veya imalathanelerle (çoğunlukla 10 kişiden az çalışanı bulunan konfeksiyon, mobilya, torna atölyeleri ve matbaalar) geçim sağlar. Nüfusun ağırlıklı kesimini oluşturan çalışan konumundakiler ise yeme-içme ve eğlence sektöründe garson, güvenlik görevlisi, bulaşıkçı, temizlikçi vb. olarak ya da yukarıda belirtilen atölyelerde işçi olarak çalışmaktadır. Bunlardan başka, nüfusun önemli bir kısmı, özellikle Kürt göçmenler için, sokak en geçerli gelir getirici faaliyet alanını teşkil etmektedir: gezici işportacılık (mevsime göre değişen sebze-meyve, şişe su, kaset, oyuncak, günlük aksesuar ve aletler, otobüs biletleri, midye dolması ve tavuk-pilav gibi); atık kağıtları, kartonları ve teneke kutuları geri dönüşüm için fabrikalara (veya aracılara) satma amacıyla toplama; ayakkabı boyacılığı; tırtıcılık... Bu çalışma koşullarında, her ne kadar hanehalkında çoğu zaman birden fazla kişi çalışıyor olsa da, kişi başına elde edilen gelirler o kadar düşüktür ki, hanehalkının toplam gelir seviyesi oldukça düşük kalmaktadır.

Sosyal boyutta en önemli konu eğitim ve sağlık hizmetlerine erişimdir, zira bu erişimin niteliği bireylerin (veya grupların) toplumsal entegrasyonunu büyük ölçüde belirler. Yoksulluk analizine bu sosyal unsurların eklenmesi salt gelir düzeyine bağlı bir yoksulluk tanımını da bertaraf etmesi açısından önemlidir. Sağlık hizmetlerine erişimde temel saptama, ele aldığımız grupta işsizlik ve kayıtdışı iş sahibi olma durumlarının kural olması ve bunun sonucunda da sosyal güvenlik mekanizmalarının dışında kalmalarıdır. Bu durumda, yoksullara kamuya ait sağlık kurumlarında ücretsiz tedavi imkânı veren Yeşil Kart, hayati bir uygulama olarak belirmektedir. Bu noktada, Yeşil Kart’ın çift taraflı niteliğine de işaret etmek gerekmektedir. Yararlanan kesimler için vazgeçilmez bir hizmet olan Yeşil Kart, aynı zamanda onların yoksul olduklarını belgeleyen bir sertifikadır, zira başvuruyu yapan kişiler ancak yoksulluklarını ispat ettiklerinde bu kartı almaya hak kazanabilirler. Yeşil Kart’ın, sınıf-altının belirleyici unsurlarından biri olan “devlet yardımlarına bağımlılık” kapsamında ele alınabileceğini düşünüyoruz. Nitekim, başka tür yardımların da ele aldığımız hanehalklarının hayatta kalma stratejilerinde önemli yer tuttuğunu gözlemledik. Bunlardan ilk sırada belirtilmesi gereken, Beyoğlu Belediyesi tarafından yapılan günlük sıcak yemek yardımudur. Muhtarlardan aldıkları kağıtlar yardımıyla yoksul olduklarını belgeleyen her haneye, kişi sayısına bağlı olarak öğle ve akşam yemeklerini vermeye dayanan bu yardım, Beyoğlu ilçesindeki pek çok mahallede olduğu gibi Tarlabası’nda da sayısız hane için yaşamsal bir öneme sahipti. Görüştüğümüz hanelerde de evlere sıcak yemek girmesinin ancak bu yardımla mümkün olduğu pek çok kez dile getirildi. Bunun haricinde, çeşitli devlet kurumları, Belediyeler, seçim ve Ramazan dönemlerinde siyasi partiler ve kimi zaman çeşitli STK’lar tarafından yapılan kuru erzak, yakacak, giyecek, okul gereçleri gibi yardımlara muhtaç olma durumu, çalışmamıza dahil ettiğimiz yoksul hanelerin en temel ihtiyaçlarını bile giderme gücüne sahip olmadıklarını

¹³ 2000 Nüfus Sayımı’nın ilgili mahallelere ilişkin verilerinden hesaplanmıştır.

gösterdi. Bunun, ele alınan hanelerin gerçek vatandaşlıktan dışlanmış olduklarını kanıtlayan önemli bir gösterge olduğunu düşünüyoruz.

Eğitim konusunda iki temel saptama yapılabilir: birincisi, mahalledeki genel okullaşma ve okur-yazarlık oranının oldukça düşük olduğu, ikincisi, okul çağındaki çocukların zorunlu eğitimin sonuna gelmeden veya hemen akabinde okuldan ayrıldıkları. Okur-yazar olmayanlar, okur-yazar olup herhangi bir okul bitirmemiş olanlar ve ilkokul/ilköğretim diplomasına sahip olanları topladığımızda, Tarlabası nüfusunun % 78'inin hiç ya da çok az eğitim gördüğü ortaya çıkar. Üç mahallede ise bu oran daha yüksektir: Bostan (% 84,1), Bülbül (% 82,9) and Çukur (% 82).¹⁴ Kendi gözlemlerimizde, okuldan ayrılma olgusunun iki nedene dayandığını gördük: birincisi, birçok hanehalkı çocuk emeğinden kazanılan gelirden vazgeçememektedir; ikincisi, her ne kadar devlet okulları prensipte ücretsiz olsa da, yaygın bir uygulama olan okul kayıt parası ve okul masrafları en yoksul aileler için ciddi bir yük oluşturmaktadır.

Buradan, genel olarak Tarlabası'nda, özel olarak da Kürt göçmen hanelerde en önemli işgücüne geçebiliriz: çocuk emeği. Babaların işsiz olduğu ya da günlük, geçici işlerde çalıştığı ve annelerin çoğunlukla dışarıda çalışmasına izin verilmediği ya da eviçi yükümlülüklerle fazlasıyla meşgul olduğu Kürt ailelerde çocukların çalışması olmazsa olmaz bir nitelik arz etmektedir. Çocuklar genellikle sokak satıcısı (çoğunlukla 6-13 yaş arası çocuklar tarafından yapılan kağıt mendil ya da sakız satma, araba camlarını silme, ayakkabı boyama gibi işler) veya tekstil atölyelerinde işçi (genellikle 12-13 yaştan itibaren) olarak çalışmakta ve her iki durumda da elde edilen kazanç son derece düşük olmaktadır. Çocuk emeği kentsel yoksulların yaşamlarında paradoksal bir rol oynamaktadır. Bir yanda hanehalkının geçimi için vazgeçilmez bir kaynak olduğundan, çalışabilir durumdaki çok sayıda çocukla *kısa vadede* yaşam koşullarını düzeltmek mümkündür; öte yandan, sosyal dışlanmanın temel faktörlerinden birini oluşturmaktadır; çünkü *uzun vadede* topluma entegrasyon ve dikey sosyal hareketlilik imkânı sağlama ihtimalini taşıyan yegâne unsur olan çocukların eğitim olanağına ket vurmaktadır. Yalnızca gündelik yaşam stratejisi olarak katkısı olan, toplumsal bütünleşme açısından ciddi bir engel oluşturan çocuk emeği olgusunun, müebbet yoksulluk kısır döngüsü olarak tanımlanabilecek bir sınıf-altının oluşumunda birincil etmen olduğunu iddia ediyoruz.

Politik boyut kapsamında, Tarlabası'nın genelini ilgilendiren, mahalle kimliği ve yerel sorunlar için biraraya gelme eksikliği dışında, Kürt göçmenler açısından dile getirilmesi gereken iki sorun bulunmaktadır: bunlardan gönülsüz göçün niteliğinden kaynaklanan ilki bir kısım göçmenin kimlik ve ikamet kayıtları olmadığı için oy kullanamaması, varolan siyasal sistemden kaynaklanan ikincisi ise ulusal ölçekte % 10'luk baraj nedeniyle Kürtlerin gerçek bir temsile sahip olmamalarıdır. Bununla birlikte, Tarlabası'ndaki Kürtlerin azımsanmayacak bir bölümü için dini kimlik etnik kimlikten daha belirgindir, bu da dini söyleme sahip partiler aracılığıyla temsil edilmelerine olanak sağlamaktadır.

Mekânsal boyut, üzerinde en fazla durmayı gerektiren konulardan biridir, zira, daha önce de vurguladığımız gibi, sınıf-altı kavramında mekân vurgusu büyük bir önem arzeder. Öyle ki, ABD bağlamında sınıf-altı dendiği zaman, kentiçi (siyah) gettoların akla gelmemesi olanaksızdır. Bourdieu'nün (1993: 250) "mekânın etkileri"ne dair yazısında vurguladığı gibi, toplumsal mekânın yapılanması ile fiziksel mekânın yapılanması arasındaki ilişkilerin ortaya konulması, bir toplumun içinde ayrışmanın boyutlarını tam anlamıyla kavramak için çok önemlidir, zira bu iki boyuttaki ayrışma çoğunlukla paralel seyrederek. Sınıf-altı kavramı, zımnen de olsa mekâna gönderme yaparak bu paralelliği hatırla tutar. Sınıf-altı kavramsallaştırması çerçevesinde mekân olgusuna yapılan ısrarlı vurgunun yanıltıcı olmaması için şu noktanın altını çizmek gerekir: Mekân *tek* başına hiç bir şeyin açıklayıcı faktörü olamaz, ancak diğer sosyo-ekonomik faktörlerin etkilerini artırıcı bir katalizör olabilir. Bu anlamda, Bourdieu'nün (1993: 337) Fransız kentlerinin "sorunlu" banliyölerindeki şiddet olaylarına ilişkin şu sözlerin

¹⁴ 2000 Nüfus Sayımı'nın ilgili mahallelere ilişkin verilerinden hesaplanmıştır. İstanbul geneli için bu oran % 66,9'dur.

anlamalı olduğunu düşünüyoruz: “Şurası açık ki, ‘zor banliyöler’de meydana gelen olayların ardındaki gerçek, normalde unutulmuş olan ama şimdilerde gazetelerin birinci sayfasını işgal eden *bu mekânlarda ikamet etmemektedir.*” (v.b.a.) Bu nedenledir ki mekânsal öğeler, hiçbir zaman sosyoekonomik ayrışmadan bağımsız olarak düşünülmemelidir.

Tarlabaşı sakinleri için yaşadıkları mekânın etkileri öylesine yoğun ve çeşitlidir ki, ayrı bir yazının konusunu oluşturabilirler. Kısaca ele alırsak olursak, ilk sırada mahallenin konumu gelmektedir: şehrin en hareketli merkezlerinden birine bir cadde aşımı mesafede olması, iş imkânları yaratması açısından bir yandan avantajlı, bu fiziksel yakınlığın toplumsal uzaklığı daha çarpıcı bir şekilde hissettirmesi açısından ise dezavantajlıdır. İkinci olarak, fiziksel yaşam koşullarının kötülüğünü belirtmek gerekir: çoğu 19. yüzyıldan kalma yığma binaların büyük bir kısmı oldukça köhne bir durumdadır;¹⁵ öyle ki, gazetelerde çöken bir bina nedeniyle ölüm haberlerine rastlamak hiç de istisnai sayılmaz.¹⁶ Sokakların çok dar ve bakımsız, ortak kamusal yaşam alanlarının yok denecek kadar az olması; apartmanların içindeki merdiven boşluğu gibi ortak kullanım alanlarının tehlike arzedecek ölçüde yıpranmışlığı; banyo ve tuvalet gibi mekânların hem yetersiz sayıda hem de kötü durumda olması; binaların çoğunda öngörülenden çok daha fazla sayıda hanenin ikamet etmesi nedeniyle aşırı bölmelenme ve hanelerin çok kalabalık olmaları sonucunda aşırı yoğun nüfus yapısı; yakacak sıkıntısına ve duvarlarla çerçevelerin kırık döküklüğüne bağlı olarak rutubet ve soğuk evlerin içine nüfuz etmesi... Bu gibi gözlemler, bu mahallede yapılacak en ufak bir gezintide bile insanın gözüne çarpmaktadır.

Son sırada mekânın toplumsal etkileri gelmektedir. Bir yanda mekânsal ayrışma sonucu yoğunlaşma etkisi vardır: yoksulluğun ortasında yaşamak yoksulluk kısır döngüsünü kırmayı zorlaştırır. Öte yanda ise benzeşme etkisi bulunur: aynı mekânı paylaşan farklı gruplar birbirini etkiler, dahası, yine Bourdieu’nün (1993: 259) deyiimiyle, *habitat* ve *habitus* karşılıklı olarak birbirini dönüştürür. Yasadışı faaliyetleri bu bağlamda değerlendirmenin mümkün olduğunu düşünüyoruz: Tarlabaşı’nda ikamet eden yoksullar için yasal yollarla elde edecekleri gelire kıyasla hırsızlık, kapkaççılık gibi eylemler son derece cazip bir alternatif oluşturur ve bu alternatif, bu mahallede oturdukları için ortaya çıkmaktadır. Datta’nın (1990: 40) dediği gibi, kentsel toplum, nüfusun bir kesimi için istihdam olanakları yaratamadıkça, kentsel yaşamın sunduğu “yeraltı” gelir imkânları çeşitlenir ve bunlar az ücret karşılığı çok çalışmaya karşı ciddi bir alternatif oluşturur. Öte yandan, Tarlabaşı’nın suçla bağının yenilerde kurulmadığını belirtmek gerekir; nitekim Beyoğlu’nun geçmişiyle ilgili yazıların çoğunda Tarlabaşı’nın aşağı mahallelerinin yasadışılıkla, suçla nam salmış yerler olduğu görülür. Son zamanlarda ise mahallenin adı suçtan başka bir şeyle anılmaz olmuştur. Kapkaç, yankesicilik, araba çalma ve ev soygunları istatistiklerinde Beyoğlu ilçesi, Eminönü’nden sonra ikinci sırada gelmektedir, Beyoğlu içinde ise bu olayların en fazla yoğunlaştığı bölge Tarlabaşı’dır (Ünlü ve diğerleri, 2000: 80). Suç olayları genellikle, mahallenin yerleşim dışındaki işlevlerinin (ticaret, üretim, depolama) ağırlık taşıdığı ana cadde ve sokaklarda olmakta, yerleşim oranı yüksek olan iç kısımlar güvenli kalmaktadır; bu da, suç eylemlerinin bölge sakinlerinden ziyade yabancıları hedef aldığını göstermektedir. Bununla birlikte, suçluların bölgede yuvalanması ve mahallenin gençlerini suç çetelerine dahil etmedeki başarıları bozulan sosyal dokuya işaret etmektedir. Bir gazetecinin Beyoğlu’nun en büyük yankesicilik çetesinin üyelerinden biriyle yaptığı röportaj, çetenin Tarlabaşı’ndaki en yoğun Kürt yerleşim bölgesi olan Çukur Mahallesi’ne nasıl yerleştiği, bazı polis memurlarının rüşvetle olaya dahil olduğu, büyük meblağda para kazanma ve harcama fırsatı vaat ederek yeni çete üyeleri kazandıkları, tekstil atölyelerinde çalışan gençlerin çeteye girerek zenginleşme ve genç kızların çete üyeleriyle evlenme hayalleri konusunda çarpıcı gerçekler sunar (Doğan, 2005).

¹⁵ Tarlabaşı’ndaki fiziksel yıpranma koşulları hakkında detaylı bir inceleme için bkz. Ünlü ve diğerleri (2000).

¹⁶ Bir kaç örnek olay için bkz. *Zaman* (13/01/2002) “25 bin kişi daha ‘koruma altında’ ölümü bekliyor”, *Radikal* (07/05/2002) “Tarlabaşı’nda çöken binada bir çocuk öldü”, *Özgür Politika* (03/02/2004) “Ucuz işçilik yapıyorlardı”.

Mekânın toplumsal etkilerine dair son unsur, *söylemsel* boyutla içiçe geçmiştir: mekânsal damgalama. Tarlabası'nda ikamet etmek kendi başına bir ahlaksızlık, suça yatkınlık göstergesi kabul edilmektedir. Kürtler için bunun bir ikinci boyutu daha vardır: etnik damgalama. Hiç bir suç veya şiddet eylemine bulaşmamış olsa dahi Tarlabası'nda ikamet eden Kürtlere dair, kapkaççı, gaspçı, terörist ve uyuşturucu satıcısı oldukları, hiç değilse ahlaksız, tembel ve bölücü duygulara sahip oldukları önyargısı vardır.¹⁷ Şen de (2002: 187), Wacquant'a atıfla şöyle der: "Bu bölgelerin kentsel hayat açısından karşı karşıya oldukları bir başka unsur da kentin diğer ahalisi tarafından nasıl algılandıklarına ilişkindir. (...) [Semt ayrımcılığı,] bu insanları sadece işgücü piyasası açısından vurmakla kalmaz, aynı zamanda polis, mahkeme, yerel yönetimler, memur takımı ve diğer kent ahalisi karşısında da mekânsal olarak damgalanmalarına (*territorial stigmatization*) yol açar. Ortalama kentli açısından bu bölgeler, suç, etnik köken ve kentsel dokuya dahil olamama dolayısıyla bir kentsel patoloji kaynağıdır."

Türkiye'de, genelde kent yoksulları ve özelde Kürt göçmenlere dair kamuoyunda yaratılmış olan klişeler, 19. yüzyılın 'tehlikeli sınıflar' söylemiyle¹⁸ benzerlikler taşımaktadır. Morris'in (1996: 161) dile getirdiği bu söylem ile bahsettiğimiz klişeleri yanyana koyduğumuzda ortaya çıkan benzerlik çarpıcıdır: toplumun genelgeçer değer ve kurallarının reddi, devlete bağımlılık [*eğer devlet onlara işsizlik yardımı gibi parasal yardım yaparsa bir daha asla çalışmazlar*], iş ahlakının reddi [*bütün gün kahvehanelerde oturup çocuklarını sokağa çalışmaya yolluyorlar*], ahlakın çöküşü [*şehirleri işgal ettiler, arazileri yağmaladılar; çok pisler ve şehir kültüründen nasiplerini almamışlar*], ailevi değerlerinin zayıflığı [*10 tane çocuk yapıp sokağa salıyorlar, nereye gitmiş nerede yatmış umurlarında bile değil*] ve son olarak, suça yatkınlık [*bütün gasp, uyuşturucu ve kapkaç işlerinin başındalar, çocuklar bile hırsız; zaten hepsi terörist*]. Tarlabası, bu damgalayıcı söylemin uç noktasını temsil etmektedir; zira şehir merkezindeki konumu ve artan adli vakaları sebebiyle dışlamanın görülür yüzünü temsil eder hale gelmiştir. Tarlabası korku salmaktadır ve bu şekilde damgalandıkça da sakinleri sosyal dışlanmanın kısır döngüsüne daha da hapsolacak, korku salan faaliyetlere karışmaktan başka yolları kalmayacaktır.

Sonuç yerine

Bu yazıda amaçlanan, Türkiye'de fazla kullanılmayan bir kavramı tartışarak, yeni ortaya çıkan kimi olgulara, bu vesileyle toplumsal ve mekânsal ayrışmalara dikkat çekmektir. Biz, gerçek vatandaşlık haklarından dışlanma şeklinde tanımlandığında bu kavramın, Tarlabası'nda ikamet eden Kürt göçmenlerin yaşamakta olduğu müebbet yoksulluk gerçekliğine ışık tutabildiği kanısındayız. Günümüz sınıf kuramcılarının önde gelenlerinden Erik Olin Wright yoksulluk sorununu ikiye ayırarak incelemeyi önerir. Bunlardan sömürü ilişkisi içinde üretilen yoksulluğun 'çalışan yoksullar'a, sömürüye dayanmayan ilişki içinde üretilen yoksulluğun ise 'sınıf-altı'na tekabül ettiğini belirten Wright (1994: 46), sınıf-altı hakkında şu çarpıcı sözleri sarfeder (a.g.e.: 49): "Sınıf-altı, *kapitalizmin ussallığı açısından* büyük ölçüde gözden çıkarılabilir insanlardan oluşur. ... Kapitalizm, işsiz kentiçi gençliğinin emek gücüne gereksinim duymamaktadır. Bu insanların yokolması, Amerikan toplumunun zengin ve ayrıcalıklı kesimlerinin maddi çıkarlarına daha iyi hizmet eder. Böyleyken, [göçmenlerin Amerikan yerlilerini katlettikleri] 19. yüzyılın aksine, ahlaki ve siyasi güçler, artık doğrudan soykırımın sürdürülebilir bir strateji olmasını engeller. Eldeki alternatif, hapishaneler inşa

¹⁷ Bu söylemin sadece Kürtler için geçerli olduğunu iddia etmiyoruz. Türkiye'nin en eski ve gerçek sınıf-altı olan Çingeneler -özellikle Tarlabası civarındaki mahallelerde oturanları- daima pis, tembel, hırsız ve zevk düşkünü, kısaca ahlaksız olarak nitelendirilir. Aynı bölgelere yenilerde yerleşmiş olan Afrikalılar ise uyuşturucu satıcıları olarak kodlanmaktadır.

¹⁸ 19. yüzyıl Paris'iinde suç olgusu üzerine yaptığı eşsiz çalışmada Chevalier (2002[1958]), işçi sınıfının burjuva toplumunda nasıl bir korku yarattığını ve işçilerin nasıl tehlikeli sınıf olarak addedildiğini anlatır. Bugün artık işçiler değil işsizler dehşet salıyor, ancak suçla özdeşleştirilen mekân değişmedi: varoşlar.

etmek ve kentte sınıf-altının yaşadığı bölgeleri sınırlayıp ayırmaktır. Böyle bir durumda, sınıf-altının, onu baskı altında tutanlara karşı elinde kalan tek potansiyel güç, tüketim alanında bozgun yaratmaktır, özellikle de suç işleyerek veya başka şiddet yollarıyla, zira artık emek üzerindeki denetimini kullanarak üretim alanında bozgun yaratma imkânı kalmamıştır.”

Toplumun bir kesimi uçurumun dibine doğru yuvarlandıkça diğer kesimlerin hiç bir şey olmuyormuş gibi hayatlarını sürdürmesi mümkün değildir. İsmen vatandaş olsalar da gerçek anlamda vatandaş olmayan kesimlerin mağduriyetleri değil de bu mağduriyetin tezahürleri ilgi odağı olduğunda alt sınıflar tehlikeli sınıflar olarak kodlanır. Oysa asıl tehlike, toplumsal mesafelerin başdöndürücü bir hızla artması ve buna karşı orta ve üst sınıflar tarafından getirilen tek çözümün fiziksel mesafeyi de arttırmak ve kurbanları suçlu olarak kodlamak olmasıdır.

Yazımızı Sam Shepard’ın (2000) *Aç Sınıfın Laneti* adlı oyununun sonundaki meselle bitirmek istiyoruz. Kesilen koç yumurtalarının atıldığı dama inip çıkarak karnını doyurmakta olan kartal, artıkların kokusunu alan bir kedinin dama sıçramasıyla bir anda kediyi pençeleri arasına aldığı gibi gökyüzüne yükselir.

“ - Sonra dövüşüyorlar. Gökyüzünün ortasında deliler gibi dövüşüyorlar. Kedi kartalın bağrını deşiyor. Kartal kediyi atmaya uğraşıyor, ama kedi bırakmıyor. Çünkü düşerse öleceğini biliyor.

- Ve kartal havada parçalanmakta. Kartal kendini kediden kurtarmaya çalışıyor, ama kedi bırakmıyor.

- Ve çırpınarak gökten inip yere çakılıyorlar. İki birden yere çakılıyor. İki tek canmış gibi.”

KAYNAKÇA

- Acar, Hakan, Seyhun Akar, Gürhan Akdemir, Ulaş Aksakallı, Yılmaz Alataş ve Mehmet Engin (2006) “Migration, Urban Poverty and Underclass - “Working in the Garbage””, *Social Work and Society*, 4, 1 [http://www.socwork.net/2006/1/socialreports/acar_et_al]
- Auletta, Ken (1982) *The Underclass*, New York: Random House.
- Bauman, Zygmunt (1998) *Work, Consumerism and the New Poor*, Buckingham: Open University Press.
- Bhalla, A.S. ve Frédéric Lapeyre (1999) *Poverty and Exclusion in a Global World*, Londra: Macmillan Press.
- Bourdieu, Pierre (Der.) (1993) *La Misère du Monde*, Paris: Seuil.
- Buğra, Ayşe ve Çağlar Keyder (2003) *Yeni Yoksulluk ve Türkiye’nin Değişen Refah Rejimi*, Ankara: UNDP.
- Castles, Stephen (2000) “Underclass or exclusion : Social citizenship for ethnic minorities”, Ellie Vasta (Der.) *Citizenship, Community and Democracy* içinde, Londra: Macmillan Press, 22-44.
- Castles, Stephen ve Alastair Davidson (2000) *Citizenship and Migration - Globalization and the Politics of Belonging*, Londra: Macmillan Press.
- Chevalier, Louis (2002[1958]) *Classes Laborieuses et Classes Dangereuses à Paris Pendant la Première Moitié du XIXe Siècle*, Paris: Perrin.
- Datta, Satya (1990) “Class dynamics, subaltern consciousness and the household perspective: A new approach to Third World urbanization”, Satya Datta (Der.) *Third World Urbanization: Reappraisals and New Perspectives* içinde, Stockholm: HSFR, 27-72.
- Dinçer, İclal ve Enlil, Zeynep Merey (2002) “Eski Kent Merkezinde Yeni Yoksullar: Tarlabası, İstanbul”, *Yoksulluk, Kentsel Yoksulluk ve Planlama Kolokyumu*’nda sunulan bildiri, Şehir Plancıları Odası, 6-8 Kasım, İstanbul.
- Dinçer, Bülent, Metin Özasan ve Taner Kavasoglu (2003) *İllerin ve Bölgelerin Sosyo-ekonomik Gelişmişlik Sıralaması Araştırması*, Ankara: DPT, N°2671. [<http://ekutup.dpt.gov.tr/bolgesel/gosterge/2003-05.pdf>]
- Fassin, Didier (1996a) “Exclusion, underclass, marginalidad: Figures contemporaines de la pauvreté urbaine en France, aux Etats-Unis et en Amérique Latine”, *Revue Française de Sociologie*, 38, 1, Ocak-Mart, 37-75.
- Fassin, Didier (1996b) “Marginalidad et marginados: La construction de la pauvreté urbaine en Amérique Latine”, Serge Paugam (Der.) *L’Exclusion - L’Etat des Savoirs* içinde, Paris: La Découverte, 263-271.
- Gans, Herbert J. (1990) “Deconstructing the Underclass: The Term’s Dangers as a Planning Concept”, *Journal of the American Planning Association*, 56, 3, Yaz, 271-277.
- Global IDP Project / Norwegian Refugee Council (2002) *Internally Displaced People - A Global Survey, 2nd Ed.*, Londra: Earthscan.
- Işık, Oğuz ve M. Melih Pınarcıoğlu (2001) *Nöbetleşe Yoksulluk - Sultanbeyli Örneği*, İstanbul: İletişim.
- Kowarick, Lúcio (2005) “Social, Economic and Civil Vulnerability in the United States, France and Brazil”, *International Journal of Urban and Regional Research*, 29,2, Haziran, 268-82.

- Kurban, Dilek, Ayşe Betül Çelik ve Deniz Yüksek (2006) *Güvensizlik Mirasının Aşılması: Devlet ve Yerinden Edilmiş Kişiler Arasında Toplumsal Mutabakata Doğru*, TESEV ve NRC/IDMC. [http://www.tesev.org.tr/etkinlik/Turkish_Report_Turkish-Final.pdf]
- Kurban, Dilek, Deniz Yüksek, Ayşe Betül Çelik, Turgay Ünal ve A. Tamer Aker (2006) “Zorunlu Göç” ile Yüzleşmek: Türkiye’de Yerinden Edilme Sonrası Vatandaşlığın Yeniden İnşası, İstanbul: TESEV. [http://www.tesev.org.tr/etkinlik/zorunlu_goc_final.pdf]
- Lewis, Oscar (1959) *Five Families: Mexican Case Studies in the Culture of Poverty*, New York: Basic Books.
- Lewis, Oscar (1961) *The Children of Sanchez: Autobiography of a Mexican Family*, New York: Random House.
- Lewis, Oscar (1966) *La Vida: A Puerto Rican Family in the Culture of Poverty - San Juan and New York*, New York: Random House.
- Martin, Sonia (2004) “Reconceptualising Social Exclusion: A Critical Response to the Neoliberal Welfare Reform Agenda and the Underclass Thesis”, *Australian Journal of Social Issues*, 39,1, Şubat, 79-94.
- Mingione, Enzo (1996) “Urban poverty in the advanced industrial world: Concepts, analysis and debates”, Enzo Mingione (Der.), *Urban Poverty and the Underclass: A Reader* içinde, Oxford: Blackwell, 3-40.
- Myrdal, Gunnar (1963) *Challenge to Affluence*, New York: Pantheon.
- Önder, Harun ve Fikret Şenses (2006) “Türkiye’de Yoksulluk ve Yoksulluk Düşüncesi”, Burak Ülman ve İsmet Akça (Der.) *İktisat, Siyaset, Devlet Üzerine Yazılar - Prof. Dr. Kemâli Saybaşı’ya Armağan* içinde, İstanbul: Bağlam, 199-221.
- Paugam, Serge (1996) “Pauvreté et exclusion: La force des contrastes nationaux”, Serge Paugam (Der.), *L’Exclusion - L’Etat des Savoirs* içinde, Paris: La Découverte.
- Procacci, Giovanna (1996) “A New Social Contract? Against Exclusion: The Poor and the Social Sciences”, *EUI Working Paper*, RSC No. 96/41.
- Sarioğlu, Bülent (2006) “En az 800 bin kişi terör göçmeni”, *Milliyet*, 24 Temmuz.
- Shepard, Sam (2000) *Toplu Oyunları 1: Gömülü Çocuk-Vahşi Batı-Aç Sınıfın Laneti*, Ankara: Dost.
- Şen, Mustafa (2002) “Kökene Dayalı Dayanışma-Yardımlaşma: ‘Zor İş...’” Necmi Erdoğan (Der.) *Yoksulluk Halleri - Türkiye’de Kent Yoksulluğunun Toplumsal Görünümleri* içinde, İstanbul: Demokrasi Kitaplığı, WALD, 164-192.
- TESEV (2005) *Türkiye’de Ülke İçinde Yerinden Edilme Sorunu: Tespitler ve Çözüm Önerileri*, TESEV Ülke İçinde Yerinden Edilme Sonrası Vatandaşlık Haklarının Yeniden Tesisi ve Rehabilitasyon Araştırma ve İzleme Grubu [www.tesev.org.tr/etkinlik/TESEV_UYE_Grubu_Raporu.pdf].
- TOHAV (Toplum ve Hukuk Araştırmaları Vakfı) (tarihsiz) *Zorunlu Göç Raporu* [www.tohav.org/anasayfa_files/zorunlu_goc.htm]
- Türker, Yıldırım (2005) “Hırsızlarla mülküne uyananlar”, *Radikal*, 28 Şubat.
- UNOCHA (1998) *Principes Directeurs Relatifs au Déplacement de Personnes à l’Intérieur de leur Propre Pays*, New York.
- Ünlü, Alper, Yasemin Alkışer ve Erincik Edgü (2000) *Fiziksel ve Sosyokültürel Değişim Bağlamında Beyoğlu’nda Suç Olgusunun Değerlendirilmesi*, İstanbul Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi.
- Wacquant, Loïc J.D. ve William Julius Wilson (1993) “The cost of racial and class exclusion in the inner city”, William Julius Wilson (Der.) *The Ghetto Underclass - Social Science Perspectives* içinde, California: Sage, 25-42.
- Wilson, William Julius (1987) *The Truly Disadvantaged - The Inner City, the Underclass, and Public Policy*, Chicago: University of Chicago Press.
- Wright, Erik Olin (1994) *Interrogating Inequality. Essays on Class Analysis, Socialism and Marxism*, Londra: Verso.
- Yılmaz, Bediz (2006) “Yakındaki uzak: İstanbul’un bir kentiçi mahallesinde sosyal dışlanma ve mekânsal sürgün”, Fikret Adaman ve Çağlar Keyder, *Türkiye’de Büyükşehirlerin Varoşlarında Yoksulluk ve Sosyal Dışlanma* içinde, Avrupa Komisyonu, Sosyal Dışlanma ile Mücadelede Mahalli Topluluk Eylem Programı 2002-2006.
- Yılmaz, Bediz (2007) “Hayatta Kalmak Yaşamak Değildir! Kent Yoksulu Göçmenlerin Gündelik Yaşam Mücadelelerini Habitus Kavramıyla Düşünmek”, *mülkiye*, no. 255, 203-225.